

УМОВИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ

Стаття посвячена проблемі розвитку мислення в сучасній загальношкільній школі. Автор відзначає некоректність стереотипних підходів до оцінки сформованості культури мислення школярів. Акцентовується особа важливість питання для старшокласників. Розглядається формування властивостей і операцій мислення в процесі засвоєння знань. Далі автор проводить аналіз поняття «розвиток мислення» в психолого-педагогічній літературі і приходять до висновку про необхідність для цього постановки конкретних цілей і вибору оптимальних форм навчання, базуються на теоретико-методологічних підставах.

The article is devoted to the problem of development of thinking in modern general school. The author notes the incorrectness of stereotype approaches to the appraisal of forming levels of pupils' thinking culture. Spessial importance of this task for senior pupils is stressed. Further the forming of thinking characteristics and operations in the course of comprehending of knowledge are examined. Then the author analyses the conception «develop of thinking» in psychological & pedagogical literature. He comes to the conclusion about necessity to set the concrete aims for this and to choose the suitable teaching forms which are based on theoretical & methodological grounds.

Сучасний етап становлення соціально-економічного життя України вимагає від громадян орієнтації на творчий підхід у будь-якій сфері виробництва, переосмислення застарілих поглядів, критичного відношення до стереотипів, що панують у суспільстві. Час ставить завдання, ефективно розв'язання яких потребує максимального напруження духовних сил. За таких умов проблема розкриття розумового потенціалу людини,

вдосконалення її мислення має ввійти до кола першочергових завдань національної школи. У виступі у Верховній Раді 2000р. Президент України Л.Д.Кучма зазначив: «До національних пріоритетів має бути віднесено всебічний розвиток освіти, примноження наукового та інтелектуального потенціалу суспільства». Отже, загальноосвітня школа знаходиться на передньому рубежі складного процесу формування мисленевих характеристик нового покоління.

Розвиток розумової культури учнів поступово починає усвідомлюватися як специфічне завдання навчальної діяльності. Відходить у минуле позиція, коли «формування мислення школярів» розглядалося як одна з очевидних цілей майже кожної форми навчання. Безперечно, будь-яка розумова діяльність певною мірою сприяє розвитку самого мислення. Однак, неправомірною є постановка подібної мети без належного аналізу сутності кожної операції або якості мислення, що має формуватися, та відбору відповідних педагогічних засобів.

Довгі роки головним критерієм, за яким визначався рівень інтелектуального розвитку школяра, вважалась його правильна відповідь на уроці. Таку позицію можна зрозуміти, але не виправдати. Учні, їх батьки, шкільне начальство – всі вимагають швидких результатів від навчального процесу, головним доказом ефективності якого є високі оцінки. Їх можливо отримати, засвоївши певну сукупність матеріалу з того чи іншого предмету. Однак, при цьому ігнорується самий шлях отримання учнем готового знання, що, здебільшого, подається як безсумнівна остаточна інформація підручника. Таким чином, формування механізмів мислення, його якісних характеристик, фактично перетворилося на непряме завдання загальноосвітньої школи. Проблему «як навчити дітей правильно мислити» було замінено на «як озброїти їх енною кількістю фактів». Твердження, що знання, які були накопичені не з метою висвітлення та розв'язання проблеми, можуть бути згодом за бажанням вільно використаними думкою, абсолютно неправильно, – зазначає Д.Дьюї. Вміння, яким цілком керує розум, є вміння, набуте за допомогою розуму. Єдине знання, що, не випадково, може бути

використаним для логічних цілей, – це знання, набуте шляхом мислення. Внаслідок того, що їх знання набувалися у зв'язку з потребами певної ситуації, люди з невеликою книжковою ученістю можуть дійсно використовувати кожну краплину свого знання; тим часом як люди з більшою ерудицією часто бувають засоромленими кількістю своєї ученості, тому що в її набутті більше діяла пам'ять, аніж мислення [1]. Відомий фізик М.Лауе висловився ще категоричніше: «Не так важливе набуте знання, як розвиток здатності мислення. Освіта є тим, що залишається, коли все вивчене забуто».

Найбільшої гостроти проблема досягає у старшому шкільному віці, що зумовлено зовнішніми та внутрішніми чинниками. До перших можна віднести зростання вимог до якісної організації мислення учнів, що пов'язані з вибором подальшого навчання, працевлаштуванням, участю у суспільному житті. Другі – в тому, що даний вік є важливим етапом розвитку особистості учня й, зокрема, періодом формування в нього логіки дорослої людини [4]. Отже, мозок школяра штучно наповнено, роботу завершено, тепер випускник підготовлений для дорослого самостійного життя, для подальшого навчання та вдосконалення, завдання освіти виконано, щасливої дороги!.. За дверима же школи юнак бачить світ, який ставить невідомі дотепер вимоги, його знання виявляються недостатніми або незатребуваними, а добувати нові він не вміє... Картина сумна, але, на жаль, досить реальна.

В чому ж прорахунок системи освіти? Він криється саме в необхідності перш за все вчити школярів учитися. Під цим слід розуміти насамперед розвиток їх мислення. «Будь мислителем, – писав В.О.Сухомлинський. Умій думати, читаючи, й читай, думаючи. Будь шукачем і допитливим здобувачем знань. Мислення – це найскладніша праця. Знання тобі даються в школі для того, щоб ти вмів здобувати нові знання. Живи в світі думок і осягай ідеї»[6].

Саме поняття «розвиток мислення» розкривається різними психологами неоднозначно. Від часів Стародавнього Світу і до сучасності питання вивчення та розвитку мислення людини не

втрачає своєї актуальності. До зазначеної галузі слід віднести роботи таких психологів і педагогів, як Ю.К.Бабанський, П.П.Блонський, А.В.Брушлинський, М.Вертгеймер, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, Д.Гілфорд, Є.Я.Голант, В.В.Давидов, Д.Дьюї, Д.Б.Ельконін, Б.П.Єсіпов, І.О.Захарова, Є.А.Кабанова-Меллер, Г.Ю.Лаврешина, І.Я.Лернер, М.І.Махмутов, Н.А.Менчинська, В.Ф.Паламарчук, Ж.Піаже, С.Я.Рубінштейн, К.І.Славська, М.Н.Скаткін, В.О.Сухомлинський, Н.Ф.Талізін, К.Д.Ушинський, Є.І.Федоренко, Л.Н.Цибух, В.Ф.Шаталов, І.С.Якіманська та ін. Досліджуючи цю проблему, Л.С.Виготський висунув гіпотезу щодо походження внутрішніх розумових процесів із зовнішньої діяльності; П.П.Блонський продемонстрував, що розвиток мислення пов'язаний із загальним розвитком дитини: дія переходить у думку, думка народжує дію; А.Н.Леонтьєв під розвитком психіки дитини розумів розвиток зовнішньої та внутрішньої діяльності, ознакою переходу до чергової стадії розвитку є зміни провідного типу діяльності, від удосконалення якого залежать найголовніші зміни у психічних процесах й особистості дитини на певному ступені розвитку; Л.С.Рубінштейн розкривав процес мислення як складну аналітико-синтетичну діяльність, яка включає до себе аналіз проблемної ситуації, відтворення знань, що необхідні для розв'язання завдань, перенесення засвоєних способів дій; П.Я.Гальперіном було висунуто гіпотезу поетапного формування розумових дій, за якої перехід від зовнішньої дії до внутрішніх складається з чітко визначених етапів; В.В.Давидов зводить розвиток мислення до вміння діяти без наочної опори, «в думці»; Л.В.Занков – до розвитку аналітичного спостереження та успіхів у формуванні понять; Н.А.Менчинська – до зміни рівня аналізу та синтезу у процесі розв'язання мисленевих завдань.

Аналізуючи вищезазначені та інші концепції, І.М.Поспелов й М.М.Поспелов зазначають, що вчитель стикається з розмаїттям визначень поняття «розвиток мислення» у педагогічній літературі або його вживанням взагалі без визначення. На їхню думку, розвивати мислення означає:

- 1) розвивати всі види та форми мислення – практично-

дійове, наочно-образне, словесно-логічне; емпіричне та теоретичне; розумове та розсудочне; дискурсивне та інтуїтивне; продуктивне та репродуктивне – й стимулювати процес їх переростання з одних у інші;

2) формувати й удосконалювати мисленеві операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікацію та ін.);

3) розвивати вміння: виділяти суттєві якості предметів та абстрагувати їх від несуттєвих; знаходити головні зв'язки та відношення речей і явищ навколишнього світу; робити правильні висновки з фактів й перевіряти їх; доводити істинність своїх суджень та спростовувати хибні умовиводи; розкривати сутність основних форм правильних умовиводів (індукції, дедукції та за аналогією); викладати свої думки ясно, послідовно, несуперечливо та обґрунтовано;

4) виробляти вміння здійснювати перенесення операцій та прийомів мислення з однієї сфери до іншої; передбачати розвиток явищ і робити обґрунтовані висновки;

5) стимулювати процес переходу від мислення, що базується на формальній логіці, до мислення, що базується на діалектичній логіці; вдосконалювати уміння та навички із застосування законів й вимог формальної та діалектичної логіки в навчальній і поза навчальній пізнавальній діяльності учнів [5].

Постає складне багатогранне питання – яким же чином досягти на практиці вищезгаданих результатів. Цілком природно, що однозначної відповіді на нього, «панацеї» для системи освіти не існує. Проте, на наш погляд, необхідно створювати відповідні навчальні ситуації та обирати форми навчання, керуючись не бажанням його урізноманітнити, а конкретними цілями з формування мислення школярів, які ґрунтуються на відповідних теоретико-методологічних засадах. Можна припустити, що у кожній навчальній дисципліні міститься безліч можливостей для реалізації цього завдання за існуючих навчальних програм, які також було б доцільно піддати аналізу й трансформації з позиції визнання існування проблеми, що потребує розв'язання й у межах викладання окремих предметів, й на рівні національної школи взагалі.

Багатий запас знань – це перший критерій розумового розвитку, хоча він і не за всіх умов є показником розумового розвитку, – відзначає І.А.Захарова. Інший, більш наочний показник – ступінь системності знань. Ще більш надійний показник – оволодіння раціональними прийомами розумової діяльності, формування інтелектуальних вмінь [2]. Мислення за своєю природою суперечне, воно містить продуктивні і репродуктивні процеси. У мисленевій діяльності відбувається постійна боротьба між двома протилежними тенденціями – до зберігання, фіксації набутого і до його модифікації, варіювання. Вміти мислити – це не лише бути здатним за вимог певного завдання відтворити (або актуалізувати) наявне, відповідне знання до даної проблеми, але також бути спроможним до переборювання, відкидання тих знань (або їх систем), які не відповідають завданню, що поставлено. Часто сформоване знання або міцно зафіксований спосіб дії заважають знайти новий аспект у вирішенні завдання. Неправильно думати, що можна розвивати мислення, навчаючи людину... мисленню, його «загальним прийомам», способам і т.ін. Безсумнівно, така можливість значно полегшила б розвиток мислення учнів у процесі навчання. Можна було б спочатку «навчити думати», а потім розпочинати вивчення того чи іншого конкретного предмету. Однак, мислення розвивається у самому процесі засвоєння та застосування знань і дій. Перехід від нижчого до більш високого етапу розвитку мислення передбачає подолання стереотипів мислення та дії, що склалися на попередніх етапах [3].

Замало лише обрати оптимальну, на вигляд, форму навчання або видати «розвиваюче» домашнє завдання. Необхідно, в першу чергу, роз'яснити учневі, яку саме мету переслідує така робота, і перетворити його на активного учасника процесу розумового вдосконалення й самовдосконалення. Зусилля багатьох сучасних учителів і методистів спрямовані на виявлення таких умов та методів навчання, що здійснили б найбільший вплив як на розвиток мисленевої активності школярів, так і на їх розумовий розвиток в цілому. У більшості робіт проблема пізнавальної активності зводиться до рішення,

здебільшого, двох питань: що учням треба вчити (зміст знань) і якими методами вчитель може донести це до свідомості учнів. Однак, розумовій діяльності самих учнів (тобто тому, як учень ефективно має засвоювати знання, за допомогою яких «інструментів» він зміг би самостійно оволодіти навчальним матеріалом) досі не приділяється належної уваги. Наприклад, у роботах із розвитку мислення учнів основна увага зосереджена на з'ясуванні умов формування системності знань, шляхам озброєння учнів якомога більшою кількістю закономірностей і т.ін. При цьому припускається, що саме засвоєння школярами знань, особливо закономірностей (наприклад, зв'язків між явищами), формує логічне мислення і забезпечує їх розумовий розвиток. Таким чином не розмежовуються два завдання – формування глибоких та міцних знань і навчання школярів умінню вірно мислити [6]. Безумовно, не можна недооцінювати зміст навчального матеріалу та якість засвоєння інформації учнями; ще П.П.Блонський зазначав: «Пуста голова не міркує: чим більше досвіду та знань має ця голова, тим більше здатна вона міркувати». Але хоча обидва завдання практично вирішуються разом, – оскільки формування мислення відбувається в процесі засвоєння та використання знань, – кожне з них повинно мати самостійне значення і власний шлях вирішення. Для реалізації конкретних завдань з розвитку мислення учнів на уроці, слід чітко уявляти чого саме ми добиваємося на певному його етапі: чи засвоєння знань про сутність мисленевої операції, чи вмінь та навичок з її застосування або вибору необхідної операції для виконання завдання. Знання щодо сутності та ролі тієї чи іншої мисленевої операції, про умови її раціонального використання для рішення певних завдань учні набувають у процесі засвоєння нового матеріалу, коли вчитель не лише викладає його зміст, але й демонструє, якими шляхами треба йти до розкриття сутності явища, до доказу твердження, до розв'язання проблеми [5].

Отже, як бачимо, питання залишається відкритим. Однак воно привертає поступово зростаючу увагу фахівців і виходить на перші позиції у списку найбільш пекучих для сучасної освіти.

«Навчіть свого вихованця думати, - писав В.О.Сухомлинський,- й він усе життя згадуватиме і шануватиме вас як наставника розуму й моральності».

Література:

1. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. Пер. с англ. Никольской Н.М. / Под ред. Виноградова Н.Д.- М.: Совершенство, 1997.- 208с.
2. Захарова И.А. Формирование интеллектуальной культуры старшеклассников средствами математики: Дисс. ... канд. пед. наук.- Луганск, 1999.- 167с.
3. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника: Избранные психол. труды.- М.: Педагогика, 1989.- 219с.
4. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. и фр.- М.: Просвещение, 1969.- 659с.
5. Пospelов Н.Н., Пospelов И.Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников М.: Педагогика, 1989.- 153с.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т.- К.:Радянська школа, 1976.
7. Шевченко Г.П. и др. Формирование математической культуры старшеклассников. - Сумы, 1998.- 215с.